

En leyt buyten, ende is nu binnen

De inrichting van de Leidse Pieterskerk omstreeks 1400 volgens het memorieboek Den Haag, KB, 73 E 41

Kees Kuiken

VOOR DICK E.H. DE BOER
ordinarius extraordinarius

1. Inleiding

Zondag 23 juni 1495, een warme zomerdag in Amsterdam. De zon schijnt onbarmhartig op het dak van de Oude Kerk. (...) Gelukkig staat de hoofddeur van de kerk (...) wijd open. Vroeg in de middag (...) is het al een drukte van belang (...). Meester Hendrik Mathijsz. is op weg naar zijn altaar.¹

Zo schetst de historicus Bas de Melker het decor voor het liturgische schouwspel in een laatmiddeleeuwse stadskerk met zijn memorie- of zielenmissen, die voor rijke stedelingen op privé-altaren en voor de middenklasse in gildenverband werden opgedragen. Dit komt een 21e-eeuwse lezer misschien allemaal wat exotisch voor, eerder als een marktplein dan als een kerk. Niet toevallig heeft Hans Mol voor het liturgisch leven in deze periode de term ‘zielenheilsmarkt’ bedacht: een mooie verbijzondering van het in de moderne godsdienstsociologie populaire concept ‘religieuze economie’.²

De stapel grote studies over middeleeuwse stadskerken is groeiende: de ‘Grote Kerken’ van Alkmaar, Arnhem, Deventer, Dordrecht, Gouda, Haarlem en Zutphen, de ‘Oude Kerken’ van Amsterdam en Delft, de St.-Jan in 's-Hertogenbosch, de Stevenskerk in Nijmegen en de Hooglandse of St.-Pancraskerk te Leiden.³ De oudste kerk van Leiden, de vermoedelijk in de twaalfde eeuw als grafelijke hofkapel ontstane Pieterskerk, ontbreekt nog. Bianca van den Berg wijdde haar doctoraalscriptie aan de bouwrekeningen vanaf 1398, maar waagde zich niet aan een reconstructie.⁴ Het blijft onduidelijk hoe

¹ B. DE MELKER: ‘Burgers en devotie 1340-1520’, in M. CARASSO-KOK (red.): *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578* (Amsterdam 2004) 251.

² J.A. MOL: ‘Kruisheren op de Friese zielenheilsmarkt. De stichting van de kloosters te Sneek en Franeker in de vijftiende eeuw’, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 327-348 en onder meer L.A. YOUNG (red.): *Rational Choice Theory and Religion* (New York 1997).

³ Bijlage 2 geeft een literatuuroverzicht.

⁴ B. VAN DEN BERG: *De Pieterskerk in Leiden* (Utrecht 1992); de rekeningen zelf op de website van de *Vereniging Jan van Hout – Vrienden van het Leids Archief* (www.janvanhout.nl, hierna: JvH) onder de link ‘Pieterskerk 1398-1428’. Een geactualiseerde samenvatting van de scriptie is B. VAN DEN BERG: ‘De bouwgeschiedenis van de

deze kerk zich als decor voor de stedelijke liturgie heeft ontwikkeld.⁵ In 1325 waren er tien vicarieën (privé-stichtingen met priester en/of altaar) gevestigd.⁶ Van Mieris noemt op basis van niet nader genoemde bronnen (mogelijk een zestiende-eeuws visitatierapport) twaalf altaren met bijna dertig vicarieën.⁷ Uit vijftiende- en zestiende-eeuwse Utrechtse officiaalsrekeningen kennen we 26 altaarpatrocinia.⁸

De Pieterskerk vóór 1400 is vrijwel onbeschreven. Het kaartje waarmee Van Oerle in 1975 summier de locatie van het omstreeks 1400 gebouwde nieuwe koor ten opzichte van de hofkapel aangaf, is achterhaald door de opgravingen van 1977-1982.⁹ De pre- of protogotische Pieterskerk, zoals we de toen ontdekte voorloper van de huidige kerk maar zullen noemen, bezat een gereduceerd westwerk: een toren die *parterre* in open verbinding met het schip stond zodat er ruimte voor een kapel of altaren was. Het koor van deze voorloper lag niet ten westen van het huidige koor, zoals Van Oerle schetste, maar vrijwel zeker daarbinnen. Het nieuwe koor is dus om het oude heen gebouwd. Het meest spectaculair is zo'n ombouw te zien in de Grote of St.-Lebuïnuskerk te Deventer, waar het vrijwel intacte romaanse hoogkoor met de onderliggende crypte is omgeven door een hoge gotische kooromgang. De pre- of protogotische Pieterskerk zou in het begin van de veertiende eeuw als vergroting van de hofkapel tot stand zijn gekomen. Opmerkelijk is dat in deze kerk nog omstreeks 1360 een crypte in gebruik is geweest. In 1980 is een vermoedelijk restant (een door De Boer als 'romaans' aangeduid venster) onder het koor gevonden.¹⁰ Gesuggereerd is dat de romaanse Pieterskerk te Utrecht model heeft gestaan voor de Leidse.¹¹

In het postuum uitgegeven proefschrift van Leverland over de Hooglandse Kerk wordt voor het eerst de zogeheten rescriptiemethode toegepast om de middeleeuwse bouwgeschiedenis van een kerk te reconstrueren. Deze aanpak gebruikt vaste oriëntatiepunten in opeenvolgende administratieve bronnen,

Pieterskerk in Leiden', in: C.W. FOCK et al. (red.) *Eredoeken in geperst brokaat. Brokaattimaties op de koorzuilen in de Pieterskerk Leiden* (Leiden 2003) 12-24.

⁵ Over deze problematiek in de hedendaagse architectuurgeschiedenis gaat vooral S.L. DE BLAAUW: 'Architecture and Liturgy in Late Antiquity and the Middle Ages. Traditions and Trends in Modern Scholarship', in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 33 (1991) 1-34.

⁶ Regionaal Archief Leiden (RAL), toeg. 502 (kerken), inv. nr. 325.

⁷ F. VAN MIERIS: *Beschryving der stad Leyden* I (Leiden 1762) 29-30; vgl. F. ALLAN: *Beschrijving en geschiedenis van Haarlem* III (Haarlem 1880) 261-266.

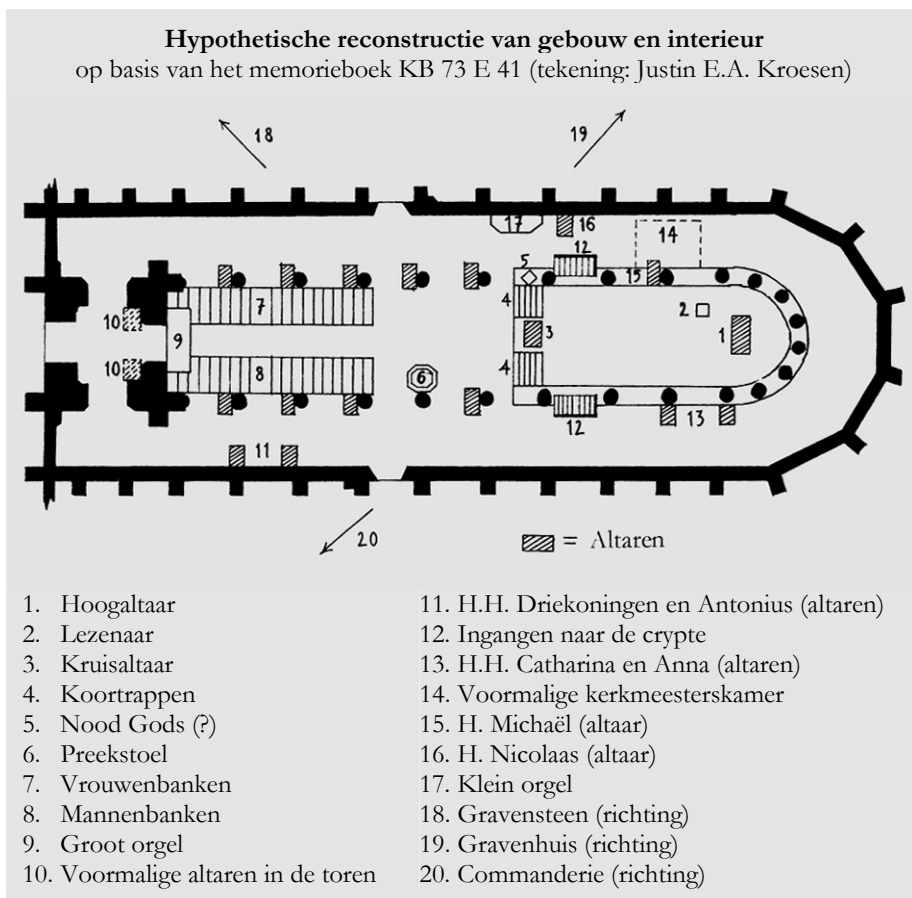
⁸ P.M. GRIJPINK & C.P.M. HOLTKAMP: *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en bedienaars*, 4de deel. *Rijnlandia* (Haarlem 1932) 17-54. H. VAN ROOIJEN: 'Het mirakel van Leiden', in *Leids Jaarboekje* (1943) 111 spreekt van 37 niet nader genoemde patrocinia.

⁹ H.A. VAN OERLE: *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 101 afb. 114.

¹⁰ D.E.H. DE BOER: 'Een kryptische vondst aan het Rapenburg te Leiden', in *Bodemonderzoek in Leiden* 6 (1984) 37-49.

¹¹ E. DEN HARTOG: *De oudste kerken van Holland* (Utrecht 2002) 139-140.

zoals leen- of pachtregisters of grafboeken, om de bewoningsgeschiedenis van een gebied of het ontstaan van een gebouw vanaf de jongste bron terug in de tijd te reconstrueren. Voor de Leidse Pieterskerk moet dit monnikenwerk nog beginnen.¹² Aan de hand van een in 1386 begonnen memorieboek, dat aantekeningen over de ligging van enkele honderden elitegraven in de Pieterskerk bevat, wordt hier een eerste poging gedaan om een rondwandeling door de kerk omstreeks 1400 te reconstrueren. Het daarin geschetste beeld van de liturgische inrichting biedt tevens een momentopname van de bouwgeschiedenis.

¹² B.N. LEVERLAND: *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum 2000) 14-15; vr. med. P.J.M. de Baar, RAL. Ook in B. VAN DEN BERG: *De Sint-Janskerk in Gouda: een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan* (Hilversum 2008) wordt deze methode gehanteerd.

2. Het memorieboek Den Haag, KB, 73 E 41 als kerkgids

In het kader van de liturgiegeschiedenis vallen memorieboeken onder het kopje necrologische bronnen.¹³ In sommige gevallen, zoals de Hooglandse Kerk in Leiden, is zo'n kalender van door de kerk (of een daarmee verbonden instelling zoals de plaatselijke Heilige Geest) te regelen zielenmissen opgenomen in het draaiboek voor het liturgisch jaar (de *Ordinaris*).¹⁴ Afzonderlijke memorieboeken zijn onder meer bewaard voor de Leidse Pieterskerk: drie veertiende-eeuwse in het archief van de Heilige Geest (de stichting die in de veertiende eeuw de meeste jaarlijkse missen voor het zielenheil van de Leidse elite in de drie parochiekerken regelde), een vijftiende-eeuws exemplaar in het archief van de kerkmeesters en nog een ander, bekend als het 'oude zielboekje', in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde te Utrecht.¹⁵ Deze orde bezat een commanderie (het 'Duitse Huis') aan het Pieterskerkhof te Leiden. Vanaf 1286 was de plaatselijke commandeur tevens pastoor van de kerk. Vanaf 1303 mochten de graaf en het Leidse stadsbestuur daarnaast gezamenlijk een kapelaan in de kerk aanstellen. In het laatste kwart van de veertiende eeuw kwam daar een derde 'gezel' bij. Deze treedt in 1396 voor het eerst in de bronnen op.¹⁶

De oudste naar ligplaats ingedeelde grafboeken van de Pieterskerk dateren van kort na de Reformatie. Memorieboeken vermelden doorgaans geen sterfjaar van gememoreerden en niet altijd gegevens over de plaats in de kerk waar hun zielenmis moest worden opgedragen. Van de drie veertiende-eeuwse Leidse memorieboeken in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, bevat alleen het laatgenoemde, dat is begonnen in 1386, plaatsbeschrijvingen.¹⁷ Op de aanleiding kom ik nog terug. In dit boek wordt hoogst zelden een sterfjaar vermeld. Wel zijn enkele honderden memoriestichtingen indirect te dateren aan de hand van de cartularia van de Leidse Heilige Geest.¹⁸ Van de aldus dateerbare aante-

¹³ Een moderne uitgave van een 15^e-eeuws memorieboek is J.G.J. VAN BOOMA: *Dit is 't memoriboec van Voirburch* (Hilversum 1991).

¹⁴ LEVERLAND: *St. Pancras op het Hogeland* 149-153.

¹⁵ Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Utrecht (www.ridderlijkeduitscheorde.nl), oud archief (hierna: OADU) inv. nr. 2033.

¹⁶ OADU, inv. nr. 2037; L.E. LOOPSTRA: 'De Leidse commanderie van de Duitse Orde in de Middeleeuwen', in *Leids Jaarboekje* (1984) 33-59.

¹⁷ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 39, 73 E 40 en 73 E 41 (editie van laatstgenoemde: J.G. KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden, aangelegd in 1386', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XXI (1967) 156-255). Over de Leidse Heilige Geest: S.W.M.A. DEN HAAN: *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden* (Leiden 1990) XV-XXV en het literatuuroverzicht, aldaar XXXVIII.

¹⁸ RAL, toeg. 519 (H. Geest enz.) inv. nrs. 428-430; regesten op nr. 428 in E. VAN DER VLIST: *Het oudste cartularium van de Heilige Geest te Leiden* (Leiden 1987, op studiezaal RAL). Nr. 429 is gebruikt voor de datering van de memories in KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' 253-255.

keningen tot 1398 (het eerste jaar waaruit kerkmeesters- en bouwrekeningen van de Pieterskerk bewaard zijn) bevat een honderdtal tevens plaatsbeschrijvingen van de graven. Het betreft in alle gevallen memories in de Pieterskerk.¹⁹

De zojuist genoemde plaatsbeschrijvingen zijn stuk voor stuk gerelateerd aan oriëntatiepunten in de kerk: een altaar, een gebrandschilderd glas, pilaar, toren, deur, orgel of de mannen- dan wel vrouwenbanken. Een heel enkele keer worden grafcoördinaten vermeld: *dat vierde graf van de negende streeck gedeckt met een blaen sarck bi Sinte Katrinen outair*. In de zestiende-eeuwse grafboeken van de Pieterskerk en de Hooglandse Kerk is dit de gewone notatie. In het memorieboek 73 E 41 worden deze coördinaten driemaal vermeld: op twee dagen voor Palmzondag, voor Pinksteren en voor St.-Victorsdag.²⁰ Op dit ene graf werden dus wel zes zielenmissen per jaar opgedragen. Dat er al in 1362 en 1368 sprake is van een pilaar, betekent dat de pre- of protogotische Pieterskerk driebeukig was, een vermoeden dat na de vondst van stukken buitenmuur in 1978 wel is uitgesproken, maar nog niet onderbouwd is.²¹ De herhaalde verwijzingen naar een hoge preekstoel (vanaf 1330) en naar banken in het middenschip (de vroegste vermelding van vrouwenbanken is gedateerd op 1359) geven aan dat de inrichting van deze pre- of protogotische kerk 'moderner' was dan we ons van een veertiende-eeuws bedehuis zouden voorstellen.²² Zo geeft de situering in het memorieboek 73 E 41 van graven tussen de banken of tussen de vrouwenbanken aan dat er meerdere rijen banken waren. Een ondateerbaar bericht spreekt van de zesde bank aan de zuidzijde.²³ Uit de verwijzingen in het memorieboek is niets af te leiden over een langsscheepse of dwarsscheepse plaatsing. De invoering van de preekstoel is wel in verband gebracht met de opkomst van bedelorden, met name 'predikheren' of dominicanen. In Leiden is in de veertiende eeuw echter nog geen sprake van hun aanwezigheid.²⁴ Ook de theorie van Doberer dat in stadskerken veelal vanaf de koorscheiding ('tribune') werd gepreekt, lijkt hier niet op te gaan. Het thans nog bestaande koorhek in de Pieterskerk is vroeg vijftiende-eeuws. De preekstoel stond echter veel eerder in het

¹⁹ Lag het graf van een gememoreerde in of bij een andere kerk, dan werd dit vermeld. Als extra controle zijn de namen van de dateerbare 14^e-eeuwse memories in de Pieterskerk vergeleken met die van de 14^e-eeuwse begravenen in de Hooglandse Kerk. Er waren geen treffers.

²⁰ KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nrs. 299-300, 412-413, 933-937.

²¹ KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nrs. 198, 808; H.H. VOS: 'Op zoek naar de eerste Pieterskerk', in H.H. VOS: *Graven in de Pieterskerk* (Leiden 1981) 28. Overigens zijn ook de ongedateerde nrs. 86-92a, 513-518 gesitueerd bij een *wtlaet* (uitbouw, hier: zijbeuk).

²² KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nrs. 1186-1187, 1070-1071.

²³ KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nrs. 78-79.

²⁴ P.A. HENDERIKX: *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland* (Dordrecht 1977) 42 dateert de vroegste vermelding van een *terminarius* van de predikheren te Leiden op 1465.

middenschip voor de vrouwenbanken, dus aan de noordzijde, geen unicum in de latere Middeleeuwen.²⁵ Hoe de preken van de Pieterspastoor (doorgaans de commandeur van het Duitse Huis) omstreeks 1380 in trek waren bij de Leidse dames, blijkt uit de volgende regels van de bekende sprookspreker Willem van Hillegerberg:²⁶

Hi hiet heer Dirc die Commelduer.
 Had hi gheen beter avontuer
 Vanden vrouwen tghelt te cryghen,
 Hi soude menichwerven zwighen,
 Als hi predict ende singt,
 Om dat hem tghelt in doren clingt.

In de veertiende eeuw is sprake van twee orgels in de kerk. Een in 1375 aangelegd graf lag volgens het memorieboek onder een rode zerk onder het grote orgel. Daar wordt ook de blauwe zerk gesitueerd van ‘Aleid Hendrik Tiers’ (voluit: de weduwe van Hendrik Rottier Jansz. van Leiden) en haar broer Dirk Boudijnsz. Verderop in het memorieboek liggen Aleid en Dirk onder een blauwe zerk (met het wapen Van Zwieten) ‘bij de toren’.²⁷ Het grote orgel bevond zich dus waar we het in een moderne kerk zouden zoeken: aan de westkant. Het tweede orgel zal er ook al in 1375 zijn geweest, want waarom zou er anders in dat jaar sprake zijn van een ‘groot’ orgel? De enige veertiende-eeuwse vermelding van een kleiner orgel is echter pas van 1398. Het tweede cartularium van de Heilige Geest spreekt dan van een familiegraf ‘bij het St.-Nicolaasaltaar in de gang naar het kleine orgel’. Het memorieboek situeert dit graf ‘aan de St.-Nicolaaspilaar’, die blijkens andere vermeldingen aan de noordzijde stond naast het altaar van de H. Ewald (vermoedelijk de heilige broers Ewald).²⁸ Het kleine

²⁵ E. DOBERER: ‘Der Lettner. Seine Bedeutung und Geschichte’, in *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien* 9,2 (1956) 117-122; J.E.A. KROESSEN: ‘Die tralyen voert choer. Middeleeuwse koorafscheidingen in Holland’, in *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 61 (2005) 18-19; zie ook het 16^e-eeuwse, waarschijnlijk Leidse schilderij *De kerkprediking* (Rijksmuseum Amsterdam).

²⁶ WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH: *Gedichten*, edd. W. BISSCHOP & E. VERWIJS (1870, repr. 1981) LXXXIII: *Hoemen voor die ere gaet schulen* (toegankelijk via de DBNL, zie www.dbnl.org). Vermoedelijk betreft dit commandeur Dirk van den Rijn, laatst vermeld in 1388 (LOOPSTRA: ‘De Leidse commanderij van de Duitse Orde in de Middeleeuwen’ 50).

²⁷ KAM: ‘Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden’ nrs. 15-17, 1004-1011, 1166-1173; Prosopografische bijlage bij F.J.W. VAN KAN: *Sleutels tot de macht* (Hilversum 1988), digitaal raadpleegbaar op JvH onder de link ‘Leids Patriciaat tot 1420’, in *voce* Van Leyden nr. IIb-2; F.J.W. VAN KAN: ‘Het middeleeuwse riddermatige geslacht Van Zwieten’, in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XXXVII (1983) 57.

²⁸ KAM: ‘Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden’ nrs. 803-808, 740-742 (ongedateerd). Een beeld of relik van de H. Ewald(en) bevond zich volgens een ongedateerde (en daarom niet in de bijlage opgenomen) vermelding (*die nootgoeds byysgen dair*

orgel bevond zich in 1398 kennelijk in het noorden van de kerk, waarschijnlijk in de in dat jaar al dan niet voltooide kooromgang.

3. Het memorieboek als bouwchroniek

Leverland, die als eerste uit graf- en memorieboeken de bouwgeschiedenis van een middeleeuwse Hollandse kerk destilleerde, vond in enkele gevallen dat altaren tijdens de verbouwing van een kerk werden verplaatst.²⁹ Ook in de Pieterskerk blijkt dit te zijn voorgekomen, onder meer bij het bovengenoemde St.-Catharina-altaar. De eerste bekende memorie situeert het *an die zytytzyde van der kercke*, de tweede *in de ommeganc* en de derde *after in den toorn*.³⁰ Het altaar wordt in 1386 vermeld naast het St.-Anna-altaar *boven in de ommeganc*. Aan de zuidzijde daarvan bevond zich een St.-Catharinaglas. Naast het altaar van St. Catharina lag het graf van een gelijknamige vrome zusterschap.³¹ De term *boven in de ommeganc* wijst op een niveauverschil tussen het hoge koor en de in 1386 al in eerste aanleg aanwezige omgang. In de dom te Maagdenburg is nog goed te zien hoe de afscheiding tussen koor en omgang plaats bood aan altaren: op podia in de ruimte tussen de pilaren.³² Voor de tegenstrijdige vermeldingen op het hoogkoor en achter in de toren bestaat een aannemelijke verklaring. Vóór 1386 stond het altaar achter in de kerk naast een altaar voor de H. Leonard. Deze situatie past bij het in 1977-1982 gevonden gereduceerde westwerk. De bouw van de eerste toren wordt tegenwoordig in de eerste helft van de veertiende eeuw gedateerd. Deze bouw leidde mogelijk ook tot de verplaatsing van het Catharina-altaar naar het koor.³³

Enout in sit, KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nrs. 703-704) in een soort schrijn met een afbeelding van Maria ter Nood Gods.

²⁹ LEVERLAND: *St. Pancras op het Hogeland* 159-160 (Maria Magdalena-altaar), 166 (H. Kruisaltaar), beide in de Hooglandse Kerk te Leiden.

³⁰ KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nr. 933.

³¹ KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nr. 1156. Over deze zusterschap P.J.M. DE BAAR: 'De nadagen van twee zusterschappen "die men houdt in Sinte Pieterskercke binnen Leyden"', in J.W. MARSILJE et al. (red.): *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 17-28. In de 16^e eeuw was dit een gezelschap van lekendames, bestuurd door een decanes en procuratoressen. Op de naamdag van hun heilige lieten zij leerlingen van de Latijnse school een speciaal cantileen zingen met orgelbegeleiding. Nog in 1568-1571 werden het voetstuk, de kroon en het rad van het altaarbeeld gerepareerd en beschilderd. Sindsdien werd de *kasse* van het altaar afgesloten met sleutels.

³² Vriendelijke mededeling dr. J.E.A. Kroesen.

³³ Toen de toren in de vroege ochtend van 1 maart 1512 omviel, werden twee pilaren in het noorden van de kooromgang (*het nieuwe werck*) getroffen, waarbij het Catharina-altaar, het 'glas van Calais' en een travee muurwerk werden vernield (VAN MIERIS: *Beschryving der stad Leyden* I 29-30).

Het memorieboek 73 E 41 bevat dus meer dan een dorre opsomming van dode Leidenaars en hun familie: het biedt tevens een venster op de gang van zaken bij de verbouwing van de Pieterskerk vóór 1398. Zo worden enkele graven die vanouds buiten de kerk lagen, in het boek gesitueerd *int nouwe werc*. Het vermoeden lijkt terecht dat juist de nieuwbouw van de kerk aanleiding was voor het aanleggen van dit derde van de vier bewaard gebleven memorieboeken.³⁴ De beide oudere boeken E 39 en E 40 bevatten namelijk geen gegevens over de plaats van de graven. Deze waren niettemin voor de bouwmeester en zijn gezellen van belang om de elitegraven te kunnen ontzien. Waar deze nog werden gecultiveerd met (goedbetaalde) zielenmissen en dergelijke, diende het bouwvolk te worden geïnstrueerd om ter plaatse met beleid en omzichtigheid op treden. Hier en daar volgt het memorieboek 73 E 41 de voortgang van de nieuwbouw op de voet. Zo meldt het boek dat het St.-Michaëlsaltaar op zeker ogenblik is verdwenen van de pilaar bij de voormalige kerkmeesterskamer. Deze kamer, die vermoedelijk uitkwam op het koor, moest blijkbaar wijken voor de kooruitbreiding. Er is voor of omstreeks 1400 wel sprake van een 'engel' op het koor. Hierachter bevond zich omstreeks 1386 het graf van de St.-Michaëlsbroeders.³⁵

Hierboven is vastgesteld dat de pre- of protogotische Pieterskerk driebeukig was. In een laatveertiende-eeuws stadskeurboek is sprake van een *croft* ofwel crypte in de kerk.³⁶ Zo'n reliëkkelder onder het koor diende in sommige gevallen tevens als mausoleum voor de kerkstichters of pastoors. Na de dertiende eeuw zijn ze vrijwel niet meer aangelegd. In enkele elfde-eeuwse collegiale kerken zoals de Grote of Lebuïnuskerk in Deventer en de Waalse of Pieterskerk in Utrecht zijn nog crypten te zien. Beide gebouwen zijn driebeukige romaanse kruisbasilieken die aanvankelijk zonder kooromgang zijn opgezet. In het memorieboek 73 E 41 is eenmaal sprake van een *cruyswerck* (lees: transept) in de Leidse Pieterskerk. In combinatie met de vermelde crypte zou je kunnen denken aan een kruisbasiliek naar Utrechts voorbeeld. Tot nu toe is aangenomen dat pas na 1450 is begonnen aan het dwarspand of transept.³⁷ De methode-Leverland biedt hier uitkomst. De kerkrekeningen van 1398-1428 bevatten namelijk een hoofdstuk 'grafrechten en memories' (*sepeltuur ende bespred*). In 1398 vinden we de naam Gerrit Simonsz. in de tweede rubriek. Dit is een van de gememoreerde namen in de ongedateerde vermelding van het *cruyswerck*. Het memorieboek 73 E 41 omschrijft het graf van Gerrit en Pieter Simonsz., hun ouders en een broer en zuster als volgt: *en leyt buyten, ende is nu binnen int cruyswerck an die noortzyde by Sinte Hubertus altaer*. Dit laatste altaar komt ook voor in de plaatsbeschrijving van het graf van de in 1392 in zijn eigen begijnhof gestorven

³⁴ Het vierde memorieboek is omstreeks 1450 samengesteld door de kerkmeesters van St. Pieter (RAL, toeg. 502 (kerken Leiden), inv. nr. 7).

³⁵ KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nrs. 508-509, 857, 1156.

³⁶ Regionaal Archief Leiden (RAL), toeg. 502 (kerken), inv. nr. 325.

³⁷ VAN DEN BERG: 'De bouwgeschiedenis van de Pieterskerk in Leiden' 16-17.

Pieter Simonsz. van den Oerde: *ende leyt recht* (lees: rechts) *voor die noortdoor ende is nu binnen bi Sinte Hubrecht outair*. Van hem zijn uit het vierde memorieboek (omstreeks 1450) de namen van zijn ouders, een broer Gerrit en een zuster Imme bekend. Hun familiegraf lag blijkbaar in de jaren 1390 nog buiten de noorddeur op het Pieterskerkhof, nabij het oude woonhuis (vanaf 1389 tevens begijnhof) van Pieter Simonsz. In de volgende alinea komen we op dit Pieter Simonshofje terug. We stellen nu vast dat de pre- of protogotische Pieterskerk, die in de eerste helft van de veertiende eeuw is voltooid, van meet af aan driebeukig was, maar geen kruiskerk.³⁸ Daarom is het minder aannemelijk dat de Utrechtse Pieterskerk als voorbeeld heeft gediend.³⁹

4. Rangen en standen

‘t Gelijkt een schouwburg wel, waar groten en waar kleinen, Een ieder naar zijn stand op hunne rangen gaan’, schreef een negentiende-eeuwse dichter.⁴⁰ Deze regels zijn niet alleen toepasselijk op de begraafplaatsen van die tijd, maar ook op middeleeuwse kerken. Onder meer in Wassenaar (1338 en 1365) leidden geschillen over voorrang bij het offeren en het ‘paasnemen’ in de dorpskerk tot bloedige veten tussen adellijke families. In het laatste geval deed de burggraaf van Leiden uitspraak.⁴¹ Een Leidse stadskeur uit de tweede helft van de veertiende eeuw doet hetzelfde voor de Pieterskerk:

Iedere vrouw, poorteres of van buiten, die plaats (*stalle*) neemt of staat in de kerk tussen de twee zijdeuren van de kerk en het koor, of daar een mat, of plank, of enig voorwerp, hoe ook genaamd, legt om op te staan, verbeurt telkens 12 schellingen,

³⁸ De term *pant* (KAM: ‘Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden’ nrs. 659 (bij het Ewaldaltaar), 760 (bij het Catharina-altaar), 785 (bij het Nicolaasaltaar), 1002 (bij het altaar van St. Ontcommer)) betekent in het Middelnederlands ‘galerij’ en verwijst niet naar een transept of dwarspand, maar naar een zijbeuk. Het Hubertusaltaar is mogelijk tussen 1382 en 1588 verhuisd van de St.-Hubertuskapel bij de Leidse burcht (naar verluidd een burggrafelijke stichting) naar de Pieterskerk (E. VAN DER VLIST: *De Burcht van Leiden* (Leiden 2001) 54). Het patrocinium lijkt op een jachtkapel te wijzen.

³⁹ Wel was er in het eerste kwart van de 14^e eeuw een connectie tussen beide Pieterskerken. Mr. Pieter van Leiden, grafelijk raad en kanunnik van het Utrechtse St.-Pieterskapittel, gaf in die jaren opdracht tot een uitbouw van de Leidse Pieterskerk ten behoeve van een familiekapel met vier vicarieën (God, de H. Drievuldigheid, Maria en de H. Petrus). Daarmee zou het graf van zijn moeder Machteld op het Pieterskerkhof binnen de kerkmuren komen te liggen (JvH, ‘Leids patriciaat tot 1420’, *in voce* Van Leyden nr. IIa).

⁴⁰ D.J. BAARDA: *Eene kleine wandeling om en door Leeuwarden in oktober 1845* (Leeuwarden 1845), aangehaald in K. KUIKEN: ‘Revolutie en romantiek. Elitegrafcultuur in Friesland 1795-1917’, in *Keppelstok* 76 (2008) 6.

⁴¹ A. JANSE: *Ridderschap in Holland* (Hilversum 2001) 96-98. Deze burggraaf was tevens heer van Wassenaar.

uitgezonderd de burggravin en riddersvrouwen en tenzij er een processie, een doedemis of een bruiloft is. En de vrouwen die in de crypte (*croft*) staan, mogen naar voren gaan als men de hostie (*onsen heren*) heft en weer naar hun plaats (*stede*) gaan als de hostie is neergezet.⁴²

Hieruit blijkt allereerst dat er een ruimte was tussen de noord- en zuiddeur (die we uit het memorieboek kennen) en het koor. Dat deze keur van 'zijdeuren' spreekt, betekent dat er ook een hoofddeur was: ongetwijfeld in de toren die in de eerste helft van de veertiende eeuw op de plaats van de twee altaren achter in de kerk is gebouwd. De ruimte tussen de zijdeuren en het koor moest tijdens de mis vrij blijven, zodat de edelvrouwen ongehinderd in de protocollaire volgorde konden paasnemen.⁴³ Boeren- en burgervrouwen hoorden in de zijbeuken op hun beurt te wachten. Kennelijk waren de diverse rijen vrouwenbanken in de achterste helft van het middenschip (tussen de toren en de zijdeuren), die herhaaldelijk in het memorieboek 73 E 41 worden genoemd, elitezitplaatsen.

Maar hoe zit het dan met de vrouwen die tijdens de mis in de *croft* (De Boer spreekt olijk van een 'vrouwenstal') stonden? Voor hen werd blijkbaar een uitzondering gemaakt, maar waarom? Elders in Europa is een enkel voorbeeld bekend van een kleine groep 'geprivilegieerde leken' die tijdens de verheffing het altaar mocht naderen.⁴⁴ Ook in Leiden gaat het waarschijnlijk om een bijzondere groep vrouwen die maatschappelijk ergens tussen de elite en het gewone volk zijn te situeren.⁴⁵ Daarbij valt in de eerste plaats te denken aan begijnen. In de veertiende eeuw was bij de Pieterskerk in Leiden het Groot- of Agnietenbegijnhof gevestigd. De bewoonsters kerkten tot 1435 in de Pieterskerk. Hoewel sommige bewoonsters uit ridderlijke of regentenfamilies stamden, waren begijnhoven in het algemeen in de veertiende eeuw niet zozeer respectabele als wel omstreden instellingen. Het ontbreken van kloostertucht met bijbehorende ordetoezicht voedde geruchten over een losbandig leven. In 1317 kwam het tot een officiële kerkelijke veroordeling en zelfs tot vervolgingen. Veel begijnen gingen in die tijd ondergronds. De Leidse begijnen noemden zich zelfs nog tot 1368 met een wat neutralere term 'jonkvrouwen'.⁴⁶ Dat komt overeen met de datering van de zojuist aangehaalde stadskeur, die kortweg van 'vrouwen'

⁴² 'Vander vrouwen stalle', editie in DE BOER: 'Een kryptische vondst aan het Rapenburg te Leiden' 48. J.E.A. KROESSEN: *Staging the Liturgy. The Medieval Altarpiece in the Iberian Peninsula* (Leuven 2009) 259-260, geeft tekst en vertaling van een vrijwel identieke verordening door de synode van Ávila (1481).

⁴³ Het 'paasnemen' bestond niet uit het uitdelen van de hostie maar uit het kussen van een 'paasbord' – in feite een soort quasi-communie.

⁴⁴ J. Sánchez Herrero, inzake Cádiz aangehaald in KROESSEN: *Staging the Liturgy* 325.

⁴⁵ Zie voor de plaats van (voornaam) vrouwen in de (vroeg) kerk bijvoorbeeld J.N. BREMMER: 'Why did Early Christianity attract Upper-class Women?' in: A.A.R. BASTIAENSEN et al. (red.): *Fructus centesimus, Mélanges G.J.M. Bartelink* (Steenbrugge / Dordrecht) 37-47.

⁴⁶ F.W.J. KOORN: *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981) passim en 198 noot 32.

spreekt. Er is na 1389 nog sprake van een tweede begijnhuis bij de Pieterskerk. In 1389 stichtte Pieter Simonsz. van den Oerde bij testament een hofje in zijn huis ten noordwesten van het kerkhof. De veelal arme bewoonsters verzorgden onder leiding van de pastoor van de Pieterskerk zieken en doden en baden op de graven in de kerk.⁴⁷

Waren de ‘vrouwen die in de *croft* staan’ begijnen en zo ja, van welk begijnhof? Versprille schrijft dat het Agnietenbegijnhof in het eerste kwart van de vijftiende eeuw weliswaar geen strikte clausuur kende (zoals bijvoorbeeld religieuze zusters van de Windesheimer congregatie, die nooit naar buiten mochten) maar dat het deelnemen aan religieuze evenementen buiten het eigen terrein officieel niet was toegestaan.⁴⁸ Dat wil echter niet zeggen dat de meestersen van het begijnhof hiervoor nooit toestemming zouden geven, zeker niet wanneer hieraan stevige voorwaarden werden verbonden. Het volgen van de mis vanuit de crypte komt mij voor als zo’n voorwaarde, verzacht door de bepaling dat de vrouwen bij het verheffen van het sacrament (dus zodra de misbel klonk) naar buiten mochten komen om de consecratie met eigen ogen te zien (het cruciale ogenblik van de mis, in de Middeleeuwen nog meer dan nu)⁴⁹ – om daarna weer braaf in de kelder te verdwijnen voordat de bonte stoet edelvrouwen zou paasnemen. De regels van het begijnhof schreven gepaste afstand tegenover zulke wereldlijke dames voor.⁵⁰ En dan waren er de bewoonsters van het Pieter Simonshofje, in een statuut van 1393 *persoenen* genoemd. Zij werkten, zoals gezegd, nauw samen met de pastoor van de Pieterskerk. Waren zij de ‘vrouwen’ die deze bijzondere staanplaatsen recht onder het altaar mochten innemen? Het zou kunnen – wanneer we de datering van de oudste stadskeur (1397) letterlijk nemen. Hamaker heeft echter aangetoond dat deze keur oudere bestanddelen bevat. De Boer dateert de bepaling over de vrouwen omstreeks 1360.⁵¹ Toen was het Groot Begijnhof nog het enige in de stad. We mogen ‘vrouwen in de *croft*’ daarom lezen als een versluiserde term voor deze begijnen.

De vraag blijft hoe de *croft* of crypte in de veertiende eeuw verder nog werd gebruikt: als grafkelder? En voor wie? Voor het gravenhuis? Voor de Leidse burggraven? Of voor de pastoors en hun plaatselijke ordebroeders? Dit laatste zou begrijpelijk maken waarom het memorieboek 73 E 41 geen enkele maal naar een graf in de *croft* verwijst (de meermalen gebruikte term ‘beneden het koor’ verwijst naar het middenschip voor de kooropgang).⁵² Het ligt immers

⁴⁷ A. VERSPRILLE: ‘Het Groote- of St. Agnietenbegijnhof’, in *Leidsch Jaarboekje* (1935) 70; voor de locatie KOORN: *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* 175-179.

⁴⁸ VERSPRILLE: ‘Het Groote- of St. Agnietenbegijnhof’ 77-78.

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld: KROESSEN: *Staging the Liturgy* 323-326.

⁵⁰ Het deelnemen van deze begijnen aan het kussen van het paasbord (na de edelvrouwen) zou zeker met die regels in strijd zijn geweest.

⁵¹ DE BOER: ‘Een kryptische vondst aan het Rapenburg te Leiden’ 48.

⁵² KAM: ‘Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden’ nrs. 124, 259-260, alle anno 1457.

voor de hand dat de memorie van de pastoors een zaak van de orde was en niet van de Leidse geest- of kerkmeesters. Uit een akte van 1555 blijkt dat de pastoor en de kerkmeesters toen eigen memorieboekhoudingen bijhielden. Dat dit al minstens een eeuw het geval was, blijkt uit twee memorieboeken: dat van de kerkmeesters en een in het archief van de Leidse commanderie, beide uit het midden van de vijftiende eeuw.⁵³ Het ligt voor de hand dat de pastoors reeds in de veertiende eeuw, toen ook het memorieboek 73 E 41 werd begonnen, een eigen memorieboekhouding hadden. Deze is echter niet bewaard. In het vijftiende-eeuwse memorieboek van de pastoors is, evenmin als in de andere memorieboeken en in het stadskeurboek van 1406, nog sprake van de *croft* of crypte. Deze is waarschijnlijk kort na 1400 bij de nieuwbouw van het koor vergraven. De Boer vermoedt dat daarbij een in 1980 in een tuin ten westen van het Pieterskerkhof teruggevonden vlechtbandsarcofaagdeksel is verwijderd en dat dit deksel afkomstig was van het graf van een voorvader van het latere Hollandse gravenhuis.⁵⁴ Dat de oudste kern van de Pieterskerk oorspronkelijk een grafelijke grafcrypte was, sluit overigens niet uit dat deze zelfde *croft* in de veertiende eeuw als grafkelder voor de pastoors heeft gediend. Een soortgelijke gebruiksovergang is bekend van de keizerlijke grafcrypte in de Domkerk van Spiers, waar na het uitsterven van het Salische keizershuis in 1125 niet alleen enkele post-Salische vorsten zijn bijgezet, maar ook verschillende plaatselijke bisschoppen.⁵⁵

5. Een virtuele rondleiding anno 1400

Bij de poort van het Gravenhuis aan de noordzijde van het Pieterskerkhof ontmoeten we Herman Willemsz., een voorname Leidenaar die als meesterknaap aan de grafelijke herberg is verbonden.⁵⁶ Hij draagt mede zorg voor het onthaal van hertog Albrecht wanneer deze niet in zijn vaste Hollandse residentie Den Haag maar in Leiden verblijft. Langs de Koningsweg lopen we met hem en met de klok mee langs het koor en de zuidzijde van het kerkhof. Rondom het oude koor wordt druk gebouwd aan een kooromgang in ‘moderne’ (gotische) stijl.

Voor de poort van de commanderie van de Duitse Orde aan de zuidzijde van het kerkhof wordt onze gastheer beleefd begroet door bouwmeester Rutger van Kampen, die de voortgang van de nieuwbouw met de commandeur en de kerk-

⁵³ OADU inv. nrs. 2033-2034.

⁵⁴ DE BOER: ‘Een kryptische vondst aan het Rapenburg te Leiden’.

⁵⁵ H.E. KUBACH & W. HAAS (red.): *Der Dom zu Speyer* (München 1972) 930-953.

⁵⁶ JvH, ‘Leids patriciaat tot 1420’, in *voce* Willem Luitgardensz. c.s. nr. IIIb. Zie voor een meer algemeen stadsbeeld van Leiden omstreeks 1400: A. NETIV: ‘Een stad op de drempel van volwassenheid. Leiden rond 1400’, in *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 62-93.

fabriekmeesters heeft besproken.⁵⁷ De commandeur is ambtshalve pastoor van de Pieterskerk. Langs een droogloop kunnen hij en zijn ordebroeders de kerk rechtstreeks vanuit de commanderie bereiken. Meester Rutger spreekt Herman Willemsz. aan met 'mijnheer van Boshuizen' en verzekert hem dat de fraaie lessenaar die hij jaren geleden op het hoogkoor heeft laten plaatsen, een ereplaats zal krijgen op het nieuwe koor. Meester Rutger groet en verdwijnt in de bouwloods, die vlak naast de nieuwe kooromgang op het kerkhof staat. Door de zuiddeur betreden we de kerk. De noorddeur is voor de vrouwen. De mannenbanken staan links van de zuiddeur in het middenschip, de vrouwenbanken aan de overliggende noordzijde. Tussen de banken en in het middenpad liggen tientallen witte, blauwe (leistenen) en rode (zandstenen) grafzerken van voorname Leidenaars. Tegenover de zuiddeur staat de preekstoel. De mannen hebben daarop beter zicht dan de vrouwen.

We lopen door de zuiderzijbeuk langs de pilaren met heiligenaltaren in de richting van de toren. Onder het grote orgel door lopen we langs de toegangsdeur naar de toren naar de noorderzijbeuk. Ook hier zien we altaren aan de pilaren en bijbehorende glasramen in de zijbeuk. Ter hoogte van het schip kijkt de H. Franciscus van Assisi ons aan vanaf zijn raam. Andere altaren aan de noordpijlers zijn gewijd aan het H. Kruis, de H. Bartholomeus en de heilige broers Ewald, met naast deze de H. Nicolaas. Tussen beide laatstgenoemde altaren houdt Herman Willemsz. de pas in om te bidden voor zijn gestorven eerste vrouw Liesbet, die hier bij haar ouders begraven ligt.⁵⁸ Het Kruisaltaar staat naast de trap van het hoogkoor. Hierop is een van de oudste privéstichtingen in de kerk gevestigd: een vicarie uit 1306. Op het altaar van St. Bartholomeus is een vicarie gevestigd van een van de voornaamste families van Leiden: de Van Zwietens uit Zoeterwoude. De patroonheilige is de naamheilige van de oud-schepen Bertelmees van Zwieten, die bijna een jaar geleden is gestorven. Het hoofd van de familie, oud-baljuw heer Dirk van Zwieten, inspecteert vandaag de voorbereidselen voor het eerste jaargetijde dat hier voor zijn broer zal worden opgedragen. De familie heeft kort geleden nog twee graven in de kooromgang gekocht en zal tevens het glas voor het venster daarboven betalen.⁵⁹

In de omgang rondom het koor wordt nog druk gebouwd. De oude kerkmeesterskamer achter de St.-Michaëlspilaar aan de noordzijde is al verdwenen. Aan de zuidzijde zijn altaren voor de H.H. Catharina en Anna te zien. Eerstgenoemde is enige jaren geleden van achter in de kerk naar de nieuwe kooromgang verplaatst. Er waren oorspronkelijk twee altaren in de open ruimte onder de toren, maar de nieuwe toren heeft een gesloten fundament waar geen plaats

⁵⁷ Mr. Rutger kwam regelmatig in Leiden voor inspectie en overleg. Uit de kerkrekeningen blijkt niet dat hij ook in 1400 in de stad was.

⁵⁸ C.J. KUIKEN: 'Een wapenglas in de Boshuizenkapel te Leiden', in *De Nederlandsche Leeuw* CXVI (2008) 40-42.

⁵⁹ VAN DEN BERG: *De Pieterskerk in Leiden* 15 en noot 38.

is voor misvieringen. Wel liggen er nog een stuk of twaalf graven onder de toren.

Uit de crypte onder het hoogkoor klinken vrome vrouwenstemmen. Weldra komt een groep gesluierde begijnen uit het gewelf omhoog. Zij hebben een gebed verzorgd op de pastoorsgraven in de crypte. Het fraai bewerkte, aan de H. Petrus gewijde hoogaltaar is nog door rooms-koning Willem van Holland geschonken. Hij was de laatste Hollandse graaf die regelmatig in Leiden verbleef. Zijn zoon Floris maakte Den Haag tot vaste residentie. Uit veiligheidsoverwegingen gaf hij het pastoorsambt van de vroegere hofkapel in Leiden aan de ridderlijke Duitse Orde, die in zijn organisatie de strijdende met de biddende kerk verenigde. Dat er niet veel meer familiealtaren in de kerk staan, komt door de voortdurende spanning tussen de ordeheren en de Leidse notabelen. Veel families hebben hun heil gezocht in de St.-Pancraskerk op het Hogeland, die in 1365 ook parochiestatus kreeg. De familie van Herman Willemsz. begunstigt beide kerken. Ze sponsort het St.-Laurensaltaar in de Hooglandse Kerk, maar Herman schonk kort na het overlijden van Liesbet op persoonlijke titel een nieuwe lessenaar aan de Pieterskerk.

Aan de zuidzijde van het schip zien we een altaar met beelden van de Driekoningen. Daarnaast wordt druk gebeden voor het altaar van St. Antonius Abt, die beschermt tegen besmettelijke ziekten. Door de zuidelijke zijbeuk lopen we terug naar de zuiddeur. Daar komen we de kerkorganist Daniël Utenwaarde tegen. Hij is jarenlang als notaris in Leiden werkzaam geweest en een verre aanverwant van Herman Willemsz. Wanneer we om de hoge toren heen langs het Groot Begijnhof en het Gravensteen terugwandelen naar de poort van het Gravenhuis, horen we uit de kerkraden aan de noordzijde de eerste tonen van het *Kyrie eleison* klinken.

6. Verantwoording en besluit

Met het vorenstaande is gepoogd een beeld te geven van een veertiende-eeuwse Hollandse stadskerk als liturgisch podium en tevens een leemte in de bouwgeschiedenis van de Leidse Pieterskerk te vullen. Hiertoe heb ik naast een in 1386 begonnen memorieboek met min of meer dateerbare topografische gegevens van een honderdtal graven ook andere veertiende-eeuwse bronnen geanalyseerd, zoals een Leidse stadskeur over de gang van zaken tijdens de mis. Belangrijk is dat sinds de publicatie van het memorieboek KB, 73 E 41 in 1967 een voortreffelijke prosopografie van de Leidse elite (het 'patriciaat') tot 1420 beschikbaar is gekomen.⁶⁰ Daarmee zijn de voornaamste acteurs in het veertiende-eeuwse liturgische drama in Leiden beter te plaatsen in termen van leefjaren, stand en memoriecultuur.

⁶⁰ JvH, 'Leids Patriciaat tot 1420'.

In de inleiding is de wetenschappelijk verantwoorde reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk een monnikenwerk genoemd. Mijn onderzoek is in verhouding daartoe niet meer dan een eerste aanzet. De validiteit van de in de bijlage gegeven dateringen behoeft bijvoorbeeld in meer dan één geval toetsing. Deze dateringen zijn ontleend aan een nadere toegang op het memorieboek 73 E 41. De samensteller daarvan, de Lisser genealoog ir. A.F. de Graaff, heeft de in een cartularium vermelde stichtingsjaren van enkele honderden memories gekoppeld aan in het memorieboek 73 E 41 vermelde personen. Het cartularium diende echter een ander doel dan het memorieboek. Dit laatste vormde de jaaragenda voor de op vaste dagen op te dragen zielenmissen, terwijl cartularia als naslagwerk voor de financiële afwikkeling dienden. In een onbekend aantal gevallen bevat het door De Graaff uitgeplozen cartularium tevens plaatsbeschrijvingen van graven, maar deze zijn niet altijd gelijklopend aan die in het memorieboek. Zo situeert het memorieboek een familiegraf aan de St.-Nicolaaspilaar maar het cartularium situeert hetzelfde graf in 1398 bij het St.-Nicolaasaltaar in de gang naar het kleine orgel.⁶¹ Deze afwijking is in 1967 als aanvulling in de editie van het memorieboek opgenomen. Nergens staat echter vermeld of alle andere plaatsbeschrijvingen in het memorieboek wel identiek zijn met die in het cartularium. Zo moet worden getwijfeld aan De Graaffs datering van *Florys Paeszoens glas* op 1380.⁶² De daar begraven Hadewi is vóór 1390 overleden, maar de enige Leidse notabele die in aanmerking komt als sponsor van dit glas, is de in 1448 gestorven graankoopman, schepen en schout Floris Paadsz. van Zonneveld.⁶³

Dit probleem kon wegens tijdsbeperkingen nog niet verder worden uitgezocht. Daarom is hierboven gekozen voor een momentopname omstreeks 1400 en niet voor een chronologische bouwgeschiedenis tot 1398. Dit volstaat in het licht van het primaire onderwerp: een veertiende-eeuwse stadskerk als liturgische omgeving. Deze beperking heeft consequenties voor de dateringen in de bijlage. De in *Bijlage 1* als >13xx gegeven jaartallen zijn dus niet te lezen als exacte dateringen maar als *termini post quem*. Een en ander vergunt ons een zeldzame blik te werpen in een grote veertiende-eeuwse Hollandse stadskerk: bouwkundig gezien een pre- of protogotisch driebeukig gebouw met hoogkoor en crypte, maar overigens nogal 'modern' ingericht met banken en een preekstoel; liturgisch gezien een uitgesproken middeleeuwse adelskerk: het decor voor een ritueel schouwspel waarin de top van de stedelijke standenmaatschappij onder regie van de geestelijkheid op prominente wijze participeerde – als zij er al niet de hoofdrol speelde.

⁶¹ KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nrs. 803-808.

⁶² KAM: 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden' nrs. 1061-1063.

⁶³ JvH, 'Leids patriciaat tot 1420', in *voce* Gerrit Severitsz. c.s. nr. I-3; *Ibidem*: in *voce* Paeds nr. II.

Summary

Medieval necrologies and other memorial records may not only help genealogists and prosopographers: some are also useful for the reconstruction of the building history of Medieval churches. The fourteenth-century memorial register of St. Peter's at Leiden, now in the Royal Library at The Hague, is a fine example. One of three similar records, it specifies the location of graves and altars in the pre- or protogothic precursor of the present church, built between 1380 and 1450. With its unique topographical data, it not only serves as a guidebook of the old church, but also as a chronicle of the early construction stages of the new one.

The pre- or protogothic St Peter's church appears to have had a tower with a westwork; a basilical nave with two entries, a pulpit and several rows of benches; two organs; and a crypt; but no transept. Religious women from the nearby St. Agnes' Beguinage would attend mass in the crypt, but were allowed to emerge to watch consecration. Liturgy as a whole was tailored to the needs of upper class ladies who would listen to a sermon before coming forward to 'take peace' in an order determined by social rank. In spite of competition with other local churches, elite funeral culture was flourishing at St Peter's around 1400. The relatively modest number of family altars was perhaps due to tensions with the Teutonic Order. Until 1574, the parson of St Peter's was always a member of this militant and ambitious organization.

C.J. (Kees) Kuiken, M.A., B.A., Ph.D. (Gron.), sinologist and historian, has taught Indian Religions and Chinese at the University of Groningen and is currently researching Medieval memorial culture, mobility, and mentalities in China and Europe. His resume and a full list of publications are on www.prosopo.nl.

Email: kuiken@prosopo.nl.

Bijlage 1. Dateerbare 14e-eeuwse plaatsvermeldingen van objecten in de Leidse Pieterskerk in memorieboek Den Haag, KB, 73 E 41

Trefwoord (jaar) ⁶⁴	Soort object ⁶⁵	Locatie volgens 73 E 41	Vindplaats ⁶⁶	Plaats graf en/of memorie t.o.v. object ⁶⁷
Stichtingen op patrocinium:				
H. Agatha				
>1374	altaar		682-686	voor ~
>1397	altaar		699-702	voor ~, achter naast 682
H. Andreas				
>1386	altaar		605-609	naast ~
H. Anna				
>1382	altaar	omgang	802	bovenin de omgang naast ~
H. Antonius				
>1318	altaar	middenkerk	80-81	naast ~
>1350	altaar	naast de H. Driekoningen	128-131	in de gang tussen de H. Driekoningen en ~
>1365	pilaar	middenkerk	328-331	Bij ~
>1369	altaar	ZZ	165-168	naast ~
>1371	altaar		1077	binnen bij ~
>1383	altaar		489-491	naast ~
>1384	altaar		24, 213	Bij ~
>1385	altaar		820-826	naast ~
>1375	altaar		691-692	naast ~
<1390	altaar		LP	kapelanie op ~ gesticht door Simon Frederik
H. Catharina				
>1343	?	achter	1181	bij de toren voor St. Leonard naast ~
<1363	altaar		LP	stichting kapelanie op ~ door Klaas Nannenz.

⁶⁴ In deze kolom betekent >1374: na 1374, <1390: vóór 1390, en ±1360: omstreeks 1360.

⁶⁵ Een vraagteken betekent dat het memorieboek wel een patrocinium, maar niet het soort cultusobject noemt.

⁶⁶ De nummers in deze kolom verwijzen, tenzij anders vermeld, naar de editie-Kam van het memorieboek. 'LP' verwijst naar vicarie-, kapelanie- en/of altaarstichtingen in het corpus 'Leids patriciaat tot 1420'; 'DU' naar het oud-archief van de Ridderlijke Duitse Orde te Utrecht; 'De Boer' naar DE BOER: 'Een kryptische vondst aan het Rapenburg te Leiden', en 'Ke. 325' naar Regionaal Archief Leiden, toegang 503 (kerken), inv. nr. 325.

⁶⁷ In deze kolom geeft ~ het object in de linkerkolommen weer. Zo is bij nr. 682-686 'voor ~' te lezen als: 'voor het altaar van de H. Agatha' en bij nr. 938 'naast ~' als: 'naast de H. Ewald in de middenkerk'.

>1383	altaar		1229	achter ~ in de banken
>1386	altaar		1156	naast ~
>1398	altaar		1086-1092	voor ~
H. Crispinus				
<1382	glas		466	in de banken voor ~ bij Wernboud Nannenz.
>1389	glas		417-418	voor ~
H. Driekoningen				
>1323	altaar		LP	kapelanie op ~ gesticht door Gerrit Alewijnsz.
>1348	altaar		1069	voor ~
>1367	altaar		587	Naast ~
>1380	voetstuk		1067-1068	voor ~
>1384	altaar		706-708	zuidwaarts van ~
>1390	altaar	middenkerk	510-512	Naast ~
H. Ewald				
>1363	altaar	middenkerk	384-385	bij ~
>1384	altaar	NZ	202	bij ~
>1387	altaar		659	naast ~ in de zijbeuk onder de 3e van 5 blauwe leien
>1387	?	middenkerk	938	naast ~
H. Franciscus				
>1381	glas	NZ	6-9	bij ~ onder de banken
>1374	glas	waar nu de kapel staat	551-554	voor ~
H. Geest				
>1394	?		809-810	met voeteneinden naast de ~
H. Jacobus				
>1353	altaar		42-44	naast ~ zuidwaarts
H. Johannes de Doper				
<1331	altaar		LP	stichting vicarie op ~ door Rutger Rutgersz.
H. Jeroen				
>1382	kas	omgang	889-892	voor ~
Jesse, Boom van				
>1393	glas		48-51	bij ~
H. Kruis				
1304	vicarie		LP	~ gesticht door Katrijn, e.v. Poes
1325	kapelanie		Ke. 325	de ~ van Katrijn Poes
>1349	?		614	voor het ~ aan de NZ
>1388	altaar		711-715	noordwaarts voor ~
H. Leonard				
>1343	?	achter	1181	bij de toren voor ~ naast St. Catharina-altaar

H. Martinus				
<1398	altaar		LP	stichting vicarie op ~ door Gillis van Zwieten
H. Nicolaas				
>1347	altaar		126-126a	naast ~
>1349	altaar		1208	NZ van ~
>1351	altaar	zijbeuk	783-785	in het pant naast ~
<1356	altaar		LP	stichting kapelanie op ~ door Jacob Vlamingsz.
>1362	pilaar	NZ	198	bij ~
>1369	glas	NZ	165-168	naast ~
>1371	altaar		338-342	beneden in de omgang bij ~
>1385	altaar		595-598	bij ~ aan de NZ
>1385	altaar		1188-1191	noordwaarts van ~
>1387	altaar		22	naast ~
>1391	?		479-483	naast (beneden 320)
>1393	?	middenkerk	750-751	naast (betreft Jacob Vinkenz. C.u. Margriet)
>1398	pilaar		803-808	met hoofdeinden aan ~
>1398	altaar		803-808	cartularium B2: bij ~ in de gang naar het kleine orgel
H. Ontcommer				
>1373	?	zijbeuk	997-1002	bovenin het pant voor ~
H. Salvator				
>1387	?		1043	voor ~
H. Ursula				
>1378	altaar		246-247	bij ~
Particuliere stichtingen:				
Geye Gobburgenz.				
<1325	vicarie		Ke. 325; LP	stichting ~ door Geye Gobburgenz. c.u. Christina
<1389	altaar		LP	stichting vicarie op ~ door Willem Jan Willemsz.z.
Kinderen van heer Hendrik				
<1325	kapelanie		Ke. 325	de ~ van 'heer Heinen-kinderen'
Pieter van Leiden				
>1325	kapel met 4 vicarieën		Ke. 325; LP	

Floris Paats				
>1380 ⁶⁸	glas		1061-1063	naast ~
Schout en schepenen				
1303	kapelanie		DU 2037	plaats onbekend
Willem III van Holland				
1303	kapelanie		DU 2037	plaats onbekend
Herman Willemsz.				
>1374	lessenaar	koor	615-616a	boven op het koor bij ~
Witmakers				
>1382	glas		365-366	voor het ~
>1387	glas		656-658	naast ~
Van Zwieten				
<1325	2 kapela- nieën		Ke. 325	~ van heer Hugo en heer Bertelmees van Leiderdorp ⁶⁹
>1385	altaar		1020	naast Boudijn ~
Andere objecten:				
Banken				
>1377		middenkerk	67-70	in de gang tussen de ~
>1382		bij de noorddeur	791-794	onder de ~ rechts voor de noorddeur
>1387		middenkerk	435	bij het begin van de ~
>1390		middenkerk	536-537	in de ~ tegen Jan van Ansbeek aan
>1392			837-840	achter Wermhoud Nan- nenz.'s graf onder de ~
>1397		bij de noorddeur	663-665	voor de ~
Croft				
±1360	crypte		De Boer ⁷⁰	vrouwen die in de ~ staan
Nood Gods				
>1387		trappen	893	voor de ~ in de hoek aan de trappen
Noorddeur				
±1360			De Boer	tussen zuid- en ~ en het koor
>1365		voor de banken	923-925	rechts voor de ~
>1382			791-794	onder de banken rechts voor de ~
>1390			568-569	naast de ~

⁶⁸ Zie echter hierboven, 'Verantwoording en besluit'.

⁶⁹ Vermoedelijk voorzaten van de Van Zwieten uit Leiderdorp (website *Vereniging Jan van Hout*, 'Leids patriciaat tot 1420', *in voce* Van Zwieten).

⁷⁰ Zie hierboven, 'Rangen en standen'.

>1397		voor de banken	663-665	bij de ~
Orgel, grote				
>1375			1004-1011	onder het ~
Orgel, kleine				
>1398		bij het St.-Nicolaasaltaar	803-806	in de gang naar het ~
Preekstoel				
>1330			1186-1187	onder de ~
>1358		middenkerk	351-354, 356	naast de ~
>1369		voor de banken	669, 670	naast de ~
>1386			391-396	bij de ~ met het hoofdeinde aan de banken
>1358			775-778	tussen ~ en zuiddeur
Sacristie				
>1395			295-297	voor de ~
Seventair				
>1376	galerij	NZ	204-206	buiten, rechts voor ~
>1383	galerij	Buiten	71-74	bij het ~ naar de commanderie
Stoepe				
1367	oprijlaan	NZ	Van Oerle ⁷¹	van het (grafelijk) hof naar het kerkhof
Toren				
1353		Achter	862-867, 869	in de ~
1377			1248-1249	middenpad richting ~
1382		Achter	1038	in de ~
1384			1166-1173	bij de ~
1388		Achter	311-313, 716-717	in de ~
1388		Achter	1209-1210	in de ~
1391			716-717	in het graf van 311
Vrouwenbanken				
1359		naast preekstoel	1070-1071	aan de ~
1365		middenkerk	773-774	tussen de ~
1372			1047-1052	richting toren midden tussen de ~
1377		middenkerk	229	tussen de ~
Zuiddeur				
1358			775-778	tussen preekstoel en ~
±1360			De Boer	tussen noord- en ~ en het koor
1366			788-790	rechts binnen voor de ~

⁷¹ Aangehaald in DEN HARTOG: *De oudste kerken van Holland* 136.

Bijlage 2. Bouwhistorische monografieën over middeleeuwse stadskerken in Nederland

- F. ALLAN: *Beschrijving en geschiedenis van Haarlem* III (Haarlem 1880) 74-441 (over de Grote of St.-Bavokerk)
- B. VAN DEN BERG: *De Pieterskerk in Leiden* (Utrecht 1992)
- B. VAN DEN BERG: *De Sint-Janskerk in Gouda: een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan* (Hilversum 2008)
- P. BITTER: *Graven en begraven: archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar* (Hilversum 2002)
- J.H. DE BOER et al. (red.), *De Bavo te Boek* (Haarlem 1985)
- C.F.C.G. BOISSEVAIN & C.M. NIGTEN (red.): *De Grote- of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage* (Zwolle 1987)
- A.F.W. BOSMAN: *De Onze Lieve Vrouwenkerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij* (Zutphen 1990)
- J.M.G.M. BRINKHOFF et al.: *De Stevenskerk. Historische bijdragen bij gelegenheid van de voltooiing der restauratie* (Nijmegen 1969)
- M. GROOTHEDDE et al. (red.): *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen, momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk* (Zutphen 1999)
- J. HARTMAN: 'De altaren in de St.-Walburgiskerk in de 16e eeuw', in *Zutphen* 18-1 (1999) 7-20
- B. VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN: *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 2003)
- H. JANSE: *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie* (Zeist 2004)
- P.C.J. VAN DER KROGT: 'De grafboeken van de Oude Kerk te Delft (14^e-16^e eeuw)', in *Ons Voorgeslacht* 49 (1994) 169-208, 255-288, 319-348, 373-392
- H.J. LENFERINK: *De St. Plechelmuskerk te Oldenzaal, vorm, geschiedenis en betekenis* (Utrecht 1998)
- B.N. LEVERLAND: *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum 2000)
- A.J.J. MEKKING (red.): *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De Dom van het Oversticht veelzijdig bekeken* (Utrecht 1992)
- D.P. OOSTERBAAN: *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen* (Den Haag 1973)
- C. PEETERS: *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (Zeist 1985)
- A.G. SCHULTE et al. (red.): *De Grote- of Eusebiuskerk in Arnhem. IJkpunt van de stad* (Utrecht 1994)
- R.J. STÖVER: *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht* (Utrecht 1997)